Afganistan-Belh Bahaüddin Velet Medresesi Kazı ve Restorasyon Çalışmaları

Hakkı Acun*

Öz

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) ile Afganistan İslâm Cumhuriyeti Enformasyon ve Kültür Bakanlığı arasında Belh Vilayetinde bulunan Sultan Bahaüddin Velet Medresesi'nin restorasyonunun yapılabilmesi için 2010 yılında bir protokol antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma gereği 19-25 Temmuz 2012 tarihleri arasında; Prof. Dr. Hakkı Acun, Prof. Dr. Nuran Kara Pilehvarian ve Dr. Refik Yüksek'den oluşan bir heyet yerinde araştırma inceleme yapmış, çizilen rölöve ve restorasyon projelerini kontrol ederek yapılması gerekenleri bir rapor halinde TİKA yetkililerine sunmuştu. Sunulan söz konusu raporda çizilen projelerin yetersiz ve eksik olduğu vurgulanmış, öncelikle yapıda sağlıklı rölöve ile restorasyonunun yapılabilmesi ve bilinmeyenlerin bulunması için uzman bir ekip tarafından acilen kazı yapılması gereği vurgulanmıştı. Bu amaçla Mayıs 2013 ortalarında; TİKA Başkanlığınca ikinci bir ilmi heyet görevlendirilmişti. Görevlendirilen bu heyet; Mevlana Celaleddin-i Rumî (Belhî)'nin babası Muhammed BahaüddinVeled'in (Sultanü'l-Ulema) ders verdiği Afganistan, Mazar-ı Şerif İli Belh Kasabasındaki medresenin restorasyon öncesi planının belirlenip rölöve çizimleri ile restitüsyon projesinin hazırlanabilmesi için gerekli olan kazı çalışmalarına Ankara Gazi Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Hakkı Acun başkanlığında, Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. Süleyman Yücel Şenyurt ve Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler eski genel müdürü Mehmet Akif Işık'ın katılımıyla çalışmalara başlandı ve sonuçları aşağıda sunuldu.

Medrese; güney-kuzey doğrultusunda dikdörtgen planlı dört eyvanlıdır. Eyvanların ortasında, yarıdan fazlası yıkılmış pandantif geçişli bir kubbe yer alır. Eyvanlardan Kuzeydeki hariç hepsinin sivri kemerleri kalmış tonozları yıkılmıştır.

Medresede yapılan kazılar sonucunda aşağıda ifade edilen bilinmeyenler ortaya çıkartılmıştır.

1. Yapının zemin seviyesi ve döşemesi,
2. Planda 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14 mekânların biçimleri ve girişleri,
3. Batıdaki eyvanın 5 numaralı yerinde mihrap,
4. Medresenin girişi bulunmuş,
5. Güney ve kuzeydeki sonradan ilave edilen kısmın planı çıkartılmıştır.

Medresenin restorasyonu sırasında yapılacak olan kazılarda daha fazla bilgiye sahip olunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Belh, Mevlana.

* Prof.Dr., Gazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, hacun@gazi.edu.tr

The Restoration and Excavation of Afghanistan-Belh BahaüddinVelet Madrasah*

Abstract

A protocol agreement has been made between Prime Ministry Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) on behalf of Government of Republic of Turkey and Afghanistan Islamic Republic Ministry of Information and Culture to restore Sultan BahaüddinVelet Madrasah which is located in the city of Belh. In accordance with this agreement, a committee including Prof. Dr. Hakkı Acun, Prof. Dr. Nuran Kara Pilehvarian and Dr. Refik Yüksek conducted several examinations on-site, controlled restoration plans and building surveys, prepared a report specifying what remained to be done and submitted this report to TİKA authorities between 19th and 25th August, 2012. In this report, it was stressed that projects at hand were inadequate and incomplete and an urgent excavation by the experts was needed to ensure a successful restoration with building surveys. For this aim, in the midst of May 2013, a second scientific committee was assigned to the post by TIKA. Commissioned committee, in the leadership of Gazi University Vice Rector Prof. Dr. Hakkı Acun and with the contributions of Gazi University Faculty of Arts, head of Archeology Department Prof. Dr. Süleyman Yücel Şenyurt and Ministry of Culture Former Deputy General Directorate of Monument and Museums Mehmet Akif Işık set out to carry out excavations to ensure the required conditions for the restoration of Bahaüddün Velet madrasah, in which the father of Mevlana Celaleddin Rumi taught his students. The results obtained are as follows:

Madrasah is located in the direction of south-north, with four iwans in a rectangular shape. In the middle of iwans there stands a pendentive transit dome which has been demolished to a great extent. All of the iwans except for the one located in north, have lost their vaults, with only lancet arches remaining. In the light of excavations made in the madrasah, the following have been unfolded:

1. the ground level and floor of the building
2. the structure and entrances of places numbered as 6,7,8,11,12,13,14 in the plan
3. the mihrab located as 5th in the iwan in the west
4. the entrance of madrasah
5. the plan of extensions in the south and north that were added later

More information would be gathered through the excavations to take place during the restoration of madrasah.

Key Words: Afganistan, Belh, Mevlana.

* Metnin İngilizce çevirisini yapan, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, İngiliz Dili Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi Tuğba Elif Toprak'a teşekkür ederim.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı (TİKA) ile Afganistan İslâm Cumhuriyeti Enformasyon ve Kültür Bakanlığı arasında Belh Vilayetinde bulunan Sultan Bahaüddin Velet Medresesi'nin restorasyonunun yapılabilmesi için 2010 yılında bir protokol antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşma gereği 19-25Temmuz 2012 tarihleri arasında; Prof. Dr. Hakkı Acun, Prof. Dr. Nuran Kara Pilehvarian ve Dr. Refik Yüksek'den oluşan bir heyet yerinde araştırma inceleme yapmış, çizilen rölöve ve restorasyon projelerini kontrol etmiş yapılması gerekenleri bir rapor halinde TİKA yetkililerine sunmuştu. Sunulan söz konusu raporda çizilen projelerin yetersiz ve eksik olduğu vurgulanmış, öncelikle yapıda sağlıklı rölöveile restorasyonunun yapılabilmesi ve bilinmeyenlerin bulunması için uzman bir ekip tarafından acilen kazı yapılması gereği vurgulanmıştı. Bu amaçla Mayıs 2013 ortalarında; TİKA Başkanlığınca ikinci bir ilmi heyet görevlendirilmişti.Görevlendirilen bu heyet; Mevlana Celaleddin-i Rumî (Belhî)'nin babası Muhammed BahaüddinVeled'in (Sultanü'l Ulema) ders verdiği Afganistan, Mazar-ı Şerif İli Belh Kasabasındaki medresenin restorasyon öncesi planının belirlenip rölöve çizimleri ile restitüsyon projesinin hazırlanabilmesi için gerekli olan kazı çalışmalarına Ankara, Gazi Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Hakkı Acun başkanlığında, Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. Süleyman Yücel Şenyurt ve Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler eski genel müdürü Mehmet Akif Işık'ın katılımıyla 14.05.2013 tarihinde çalışmalara başlandı ve sonuçları aşağıda sunuldu.

Afganistan'ın Kısa Tarihi

Afganistan, Merkezi Asya olarak tabir edilen, Orta Asya ile Güneydoğu Asya'nın geçiş noktasında, doğu-batı ticaretinin önemli İpek Yolu üzerinde bulunan bir ülkedir. Bu topraklarda ilk kurulan imparatorluk M.Ö. 2000-1500 Aryana imparatorluğudur. Konumu itibari ile tarihin her döneminde jeostratejik öneme sahip olmuştur. Afganistan, sahip olduğu bu coğrafi konumdan dolayı, tarih boyunca çeşitli milletlerin istila ve işgaline maruz kalmıştır. M.Ö. 500'lü yıllarda ilk defa İranlılar tarafından işgal edilen bölge, daha sonra Büyük İskender'in (M.Ö. 330-326) orduları tarafından ele geçirilmiştir. Arkasından bölgede Baktriana Devleti kurulmuştur. Bu devlet, kurulduktan yaklaşık bir asır sonra Hindistan'da bulunan Çandragupta Devleti ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Baktriana Devleti, bu mücadele ve kuzeyden gelen baskılar sonucu, M.S. 50'de yıkılmıştır. Bölge, batıdan gelen tehlikeleri atlattıktan sonra, kuzeyden gelen kavimler tarafından tehdit edilmeye başlamıştır. Bölge; M.S. 50-125 yılları arası Türk asıllı oldukları tahmin edilen İskit ve M.S. 125-482 yılları arası ise, Kuşanlar'ın hâkimiyeti altına girmiştir.

480 yılından sonra Afganistan'ın yeni hâkimleri, başka Türk kavimleri olmuştur. Önce Akhunlar, bu topraklara yerleşmiş; ancak Göktürklerin baskısı sonucu 4. Yüzyılda hâkimiyetlerini kaybetmiştir. Daha sonra Akhunlar, bölgede kalmış ve Halaçlar olarak yaşamayı sürdürmüşlerdir. 7. Yüzyıl sonlarına doğru bölge, İslamiyet'i yayan Arap ordularının (652) istilasına uğramıştır. Bu istila kısa sürmesine rağmen İslamiyet Afganistan'da önemli ölçüde kabul görmüştür. Daha sonra bölge, kabile başkanlarınca yönetilmiştir. 9.Yüzyıl ikinci yarısında büyük bir kısmı Samanilerin eline geçen Afganistan'da daha sonra Gazneliler Devleti (962-1030) kurulmuştur. Gazneliler'in ardından Büyük Selçuklular'ın(1040-1157) hâkimiyetine girmiştir. Sonra sırasıyla Gurlular'ın, Harzemşahlar'ın, Moğollar'ın (1219-1221), Timurlular'ın (1370-1404) Babürler'in, Abdaliler'in, Safeviler'in ve daha başka küçük hanlıkların hâkimiyetinde kalmıştır. Bunların bazıları bugünkü Afganistan topraklarının sadece bir kısmına hâkim olabilmişlerdir.

1736 Nadir Şah Kandahar'ı ele geçirmiş, 1747 de suikastla öldürülmüştür. 1747-1773 Afgan kabilelerini birleştirerek ilk milli Afgan devletini kuran ve bugünkü Afganistan'ın temellerini atan kişi, Ahmed Şah Durrani'dir.

Ahmed Şah Durrani, hükümdarlığı süresince kabileleri ve parçalanmış eyaletleri birleştirmiştir. Büyük bir devlet adamı, askeri bir deha ve adil bir hükümdar olarak bilinen Ahmed Şah Durrani döneminde, devletin sınırları; Maşhad'dan, batıda Keşmir ve doğuda Delhi'ye, kuzeyde Amu Derya'dan, güneyde Arap Denizi'ne kadar uzanmıştır. Ahmed Şah Durrani 1772'de öldükten sonra oğlu Timur Şah ülkeyi yirmi yıl yönetmiştir. Afganistan'da kabile ayrışmalarının tekrar başladığı bu dönem, Durrani'nin mensubu olduğu kabilenin hâkimiyetinin sona ermesine kadar devam etmiş-

tir (Bilgu 1988: 408-411; Saray 1988: 401-408; Büyükbaş 2006: 4-27; Roux 2006; Afganistan 2010).

Saltanat kavgaları sonunda Dost Muhammed, Kandahar ve Kabil'i alarak emirliğini ilan etmiştir. Dost Muhammed döneminde ülkede birlik yeniden sağlanmıştır. Aynı dönemde Hindistan'a iyice yerleşen İngilizlerin, kuzeyden gelebilecek Rus tehlikesine karşı Afganistan'ı tampon bölge olarak kullanmak istemesi üzerine, yıllarca süren İngiliz - Afgan savaşları başlamıştır. Bu şekilde İngilizlerin Afganistan'a saldırmasıyla başlayan ilk savaş (1839 -1842), İngiliz ordusunun bozgunuyla sonuçlanmış olmasına rağmensavaşta esir düşen Dost Muhammed, Hindistan'a sürgüne gönderilmiştir. İngilizler Dost Muhammed'den boşalan koltuğa, eski Afgan Kralı Şah Şuca'yı geçirmiş ancak, halkın İngiliz işgaline karşı direnişi devam etmiş ve Celâlâbad yakınlarında İngiliz ordusu tamamen yenilgiye uğratılmıştır. Bu zaferin ardından Dost Muhammed, tekrar ülkesine dönerek ve yeniden Afganistan emiri olmuştur.

1878 yılında Dost Muhammed'in oğlu Şir Ali'nin liderliğindeki Afganistan, ikinci kez İngiliz işgaline maruz kalmıştır. İkinci İngiliz - Afgan savaşı (1878 -1880), Emir Şir Ali'nin Kabil'de bir İngiliz heyetini kabul etmemesiyle başlamıştır. Bu anlaşmazlık, İngilizlerin desteğiyle Emir Abdurrahman'ı Afgan tahtına getirmiştir. Onun yönetimi sırasında (1880 - 1901), İngilizler ve Ruslar tarafından bugünkü Afganistan'ın sınırları çizilmiş ve Afganistan'ın dış ilişkileri İngilizlerin kontrolüne girmiştir. Emir Abdurrahman'ın İngilizlerle 1893'te yaptığı Durand Sınır Anlaşmasıyla (İngiliz Dış İşleri Sekreteri Mortimer Durand tarafından hazırlanmıştır) Afganistan'ın doğu ve güney sınırlarına dayanan İngilizler, onu yeni bir anlaşmaya mecbur bırakmışlardır. 12 Kasım 1893'te Mortimer Durand, Afgan topraklarının 100 yıllığına İngiliz Hindistan'ına kiralanmasını içeren anlaşmayı Emir Abdurrahman'a imzalatmıştır. 12 Kasım Durand Hattı olarak adlandırılan bu yeni sınır, Afganistan'ı nüfusunun üçte birinden mahrum bırakmış, Afgan halkını yapay bir şekilde bölmüş ve doğal olmayan bir sınır çizerek bugüne kadar devam eden birçok siyasi problemin de temelini oluşturmuştur.

Afganistan, I. Dünya Savaşında, Almanların İngilizlere karşı İngiliz Hindistan'ı sınırı boyunca, Afgan isyanlarını desteklemesine karşın tarafsız kalmıştır. Fakat Afgan krallarının tarafsız kalması, ülkede doğru kabul edilmemekteydi. Abdurrahman'ın oğlu ve halefi 1919'da suikastla öldürülmüştür. Emir Abdurrahman'ın oğlu Emanullah'ın Hindistan'a saldırmasıyla 1921'de İngilizler üçüncü kez Afganistan'ı işgal etmişlerdir. Ancak Afganistan karşısında bir kez daha mağlup olmuşlardır. Emanullah Han Afganistan'ın dış işlerini kontrolü altına almıştır.

Lenin'in yayılmacı politikası, Rusların sıcak denizlere inme projesini tekrar gündeme getirmiş ve Sovyetler Birliği 1920 yılında, bir zamanlar Afgan Krallığı içinde yer alan Buhara Hanlığı'nı işgal etmiştir. Buhara Hanlığı, 1924 yılında tamamen Sovyetler Birliği'ne katılmış ve bir milyon Buharalı Afganistan'a sığınmıştır.

1979 - 1982 yılları arasında Sovyet birlikleri ülkeyi işgal etmiştir. Savaşın en zorlu aşaması ise 1982 - 1986 yılları arasında yaşandı. 1986 - 1989 yılları arasında da Sovyet birlikleri geri çekilmek zorunda kalmıştır.

Bu tarihten sonra daha hareketli ve sıkıntılı günler yaşayan Afgan halkı bugün daha istikrarlı günleri yaşamaya çalışmaktadır (Bilgu 1988: 408-411; Saray 1988: 401-408; Büyükbaş 2006: 4-27; Roux 2006; Afganistan 2010).

Bugünkü Afganistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Çin, Pakistan ve İran ile çevrili 657,50 km.2 yüzölçümünde Asya'nın önemli ülkelerinden birisidir. Yönetim şekli İslâm Cumhuriyeti'dir. Resmi dili Peştuca ve Darice, nüfusu 35-40 milyon kadardır. Başkenti Kâbil'dir. Önemli şehirleri Kâbil, Kandahar, Herat, Hezaristan, Nuristan, Vehan, Bedahşan ve Türkistan'dır.Ayrıca 34 Vilayeti vardır. Çok sayıda etnik yapıdan oluşan Afganistan'ın en önemli etnik unsurları; Peştunlar, Hazaralar, Tacikler, Özbekler, Aymaklar, Araplar, Türkmenler ve Kırgızlardır (Bilgu 1988: 408-411; Saray 1988: 401-408; Büyükbaş 2006: 4-27;Roux 2006: Afganistan 2010).

Belh Şehri'nin Kısa Tarihi

Afganistan tarihi ile paralellik oluşturan tarihi geçmişe sahip olan ve İpek Yolu üzerindeki Belh şehri,bölgenin en eski şehirlerinden birisidir. Şehir, Afganistan'ın kuzeyinde Amuderya'nın74 km. güneyinde ve Dehâs ırmağı üzerinde, Kühibâbâ dağının eteğinde kurulmuştur. Bağlı olduğu Mezarı Şerif'e uzaktır. M.Ö. 2000-1500 yılları arasında göç eden Hindu-Avrupa dilini konuşan Aryan kabilesinin ilk şehri olarak düşünülür. Bahtriş, Baktra

gibi değişik adlarla anılan şehri, Araplar, eskiliği sebebiyle Ummul-Belaad **"ŞehirlerinAnası"** olarakadlandırırdı. Yerel halk, Zerdüşt'ün Belh'te doğduğuna ve orada gömülü olduğuna inanır.

1220'de Cengiz Han, Belh'in halkını katletmiş ve savunmaya elverişli tüm binalarını yerle bir etmiştir. Fakat bunlara rağmen Marco Polo, şehri hâlâ "Asil ve Mükemmel Bir Şehir" olarak tasvir edebilmiştir.

Eski Belh şehri, önemli İslâm şehirlerinde olduğu gibi yuvarlak planlı etrafı kerpiçten yapılmış kuleli surlarla çevrilidir. Eski şehir içinde bugün yerleşim yeri yoktur (Resim 1).

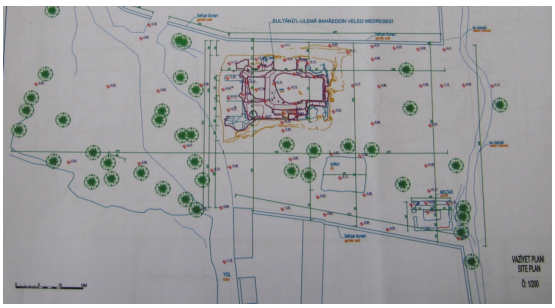
Yalnız toprak yığını şeklinde yapı kalıntılarına rastlanır. Şehir içinde ise, tek katlı kerpiç yapılar vardır. Bol yeşil ve sulak bir şehir olan Belh ovası verimli topraklara sahiptir. Yer yer de eski şehir surlarının dışında surlara rastlanır. Şehrin ana caddelerinin en büyüğünün ismi Mevlena Celâleddin Belhi Caddesidir. Şehrin en önemli yapılarından bazıları, Şehir surları (Resim 2), BahaüddinVelet Medresesi, Zerdüşt tapınağı (kerpiçlerin erimesiyle toprak yığını şeklini almış), Sahabe Ukkâşe Hz.ve Ebu Nasar (Hoca) Parsa Mescidi'dir (Cezar 1977: 416, 433; Bilgu 1988: 408-411; Saray 1988: 401-408; Yazıcı 1992: 410- 411; Büyükbaş 2006: 4-27; Roux 2006: 33-34, 55, 70, 368; Afganistan 2010).

Bahaüddin Velet Medresesi

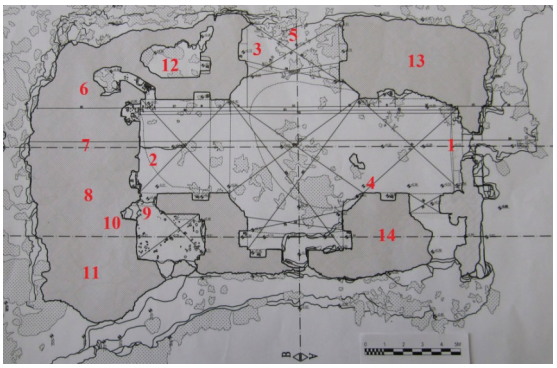
Sultanü'l-Ulema Bahaüddin Velet Medresesi, Afganistan'ın Özbekistan sınırı yakınlarındaki Mezarışerif İline bağlı Belh şehrindedir.[1] Medrese Şehri'nin merkezine 1,5-2 km. kadar uzaklıkta eski Belh şehri surlarının kuzeydoğusunda, yoğun yerleşimin dışında yer alır.

Bugün çevresinde bahçe ve tarlalar bulunur. Yapı, bugünkü hali ile uzun süreli doğa şartlarına maruz kalarak oldukça yıpranmıştır. Acilen kurtarılması gereklidir. Bu ihtiyaca binaen Türk Hükümeti harekete geçerek TİKA aracılığıyla Afganistan hükümetiyle bir protokol çerçevesinde restorasyonunu yapmak amacıyla bir antlaşma yapılmıştır.

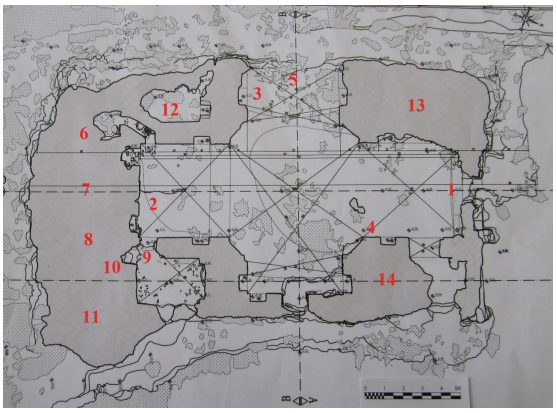
Medrese boş bir arazinin kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş iki sivri kemerli, etrafı oyulmuş toprak yığını şeklinde görülür. Kuzeydoğusunda BahaüddinVelet'in Babası Hüseyin Hatibi'ye ait olduğu söylenen türbe kalıntısı yer alır.

Şekil 1: Sultan'ül-Ulemâ Bahaüddin Velet Medresesi Ve Hüseyin Hatibi Türbesi Vaziyet Planı (A Proje'den)

Şekil 2: Medresenin Kazı Öncesi Planı

Şekil 3: Bahaüddin Velet Medresesi'nin Rölövesi (A Proje'den)

Medrese; güney-kuzey doğrultusunda dikdörtgen planlı dört eyvanlıdır. Eyvanların ortasında, yarıdan fazlası yıkılmış pandantif geçişli bir kubbe yer alır. Eyvanlardan Kuzeydeki hariç hepsinin sivri

1 Medrese ile ilgili hiç yayına rastlayamadık, yalnız Eravşar'ınbir kısa değindiği bir yazısı vardır.Yazıcı 1992, 410- 411 ; Afganistan 2010 ;Eravşar 2012, 254-255.

kemerleri kalmış tonozları yıkılmıştır. Eyvanların iki yanındaki odalardan yalnız güneydoğudaki (9) odanın kareye yakın dikdörtgen planlı üzeri kubbemsi çapraz tonozla örtülüdür. Tonozun köşelerinde tromplaroluşmuştur. Yine güney eyvanın batı köşesindeki oda da (12) doğudaki oda gibi aynı planlı ama batı duvarı ve tonozunun bir kısmı yıkıktır. Güney eyvanının (2) güneyinde, yapıyı boydan boya (7,8,10) kat eden toprak yığıntısı vardır. Mekânlar belli değildir. Yalnız eyvanın ortasında sivri kemerli bir giriş ve üzerinde içi sonradan doldurulmuş bir pencere ile iki yanında niş ile köşelerinde odalara geçiş olduğu belli olan açıklıklar vardır. Bu açıklıklardan doğudaki iyice belli, diğeri pek belli değildir.

Doğu eyvanının ekseninde yarısı kapatılmış bir açıklık ile üzerinde pencere açıklığı olması gereken bir açıklık daha vardır. Eyvanın köşelerinde sivri kemerli yıpranmış küçük nişlere rastlanır. Tonozu yıkılmış kemeri ayakta durmaktadır.

Batı eyvanının (5) yalnız ince bir kemeri ayakta kalabilmiştir. Tamamı yıkılmıştır. Kuzeydeki (1) eyvanın ortasında aynı yöndeki mekâna geçilen bir açıklık kalmıştır. Burasının sonradan ilave edildiği duvardaki dilatasyondan anlaşılmaktadır. Birçok bilinmezleri barındıran yapının sorunlarını çözebilmek amacıyla kazı yapılması zorunluluğu doğmuştur.

Yapının zemin seviyesi ve döşemesinin ne olduğunu öğrenmek,

1- Planda 6, 7, 8, 11, 12, 13, 14 mekânların biçimleri ve girişlerini bulmak.
2- Batıdaki eyvanın 5 numaralı yerinde duvar veya mihrap olup olmadığını görmek,
3- Medresenin girişinin neresi olabileceğini anlamak.
4- Kuzeydeki sonradan ilave edilen kısmın planını çıkartabilmek ve karanlık kalan buna benzer noktaları bulabilmek amacıyla kazı yapma gereğini duymuştuk.

Başlanılan kazı sırasında yapının zeminini bulabilmek içinplanda 3 numara ile gösterilen batı bölümünde 200x240 cm. boyutlarındaki açmada 120 cm derinliğe, 2 numaralı güney bölümünde 215x525 cm. boyutlarındaki açmada 90 cm. derinliğe, kuzey bölümünde de 100x525 cm.boyutlarındaki 1 numaralı açmada ise 160 cm. derinliğe inildi. Kuzey bölümünde 160 cm. derinliğe gelindiğinde medrese tabanına ulaşıldı. Ölçüm aletiyle yapılan kontrolde bu yükselti ile medrese dışındaki kot arasında 32 cm. lik bir fark olduğu görüldü. Bundan da medreseyebir veya iki basamakla çıkıldığı kanaatine varıldı.

Doğu duvarı kenarında açılan 4 numaralı açmada 175 cm. derinlikte medrese zemini bulundu.Kazılan bu dört açmada da aşağı-yukarı aynı seviyede medresenin zeminine ulaşıldı. Zeminde beyaz kireçli harç tabakasına rastlandı. Kazı öncesi zeminin kare tuğla olabileceğini düşünmüştük ama zeminin de duvarlar gibi kerpiçten yapıldığını gördük.

Batı eyvanının duvarla kapatılmış olup olmadığı, burada bir mihrabın bulunacağı ihtimaliyle kazı yaptığımızda 5 numaralı bölümün kerpiç duvarla kapalı olduğunu fark ettik (Resim 14). Kerpiç duvar kaldırıldığında; medrese duvarlarda 25x25 (26x26) cm. ebadında 4,5-5 cm. kalınlığında kare formunda kerpiç (Resim 15) kullanılmasına karşın kaldırılan duvar altında 10x20x3,5 cm. ebadında dikdörtgen formunda, birkaç tane (pişmiş) tuğla ve taş parçaları (Resim 16) kullanılmış olduğunu gördük. Bu da bize burada bir mihrap olabileceğini düşündürdü.

Medrese giriş kapısının neresi olabileceğini düşündüğümüzde en uygun ve en geniş olan yerin doğu eyvanı ortasına açılmış bir kapı ile üzerinde bir pencere izinden burasının olabileceğini tespit ettik.Ayrıca kapı olarak düşündüğümüz açıklığın kuzey ve sivri kemerli batıdaki (içi kerpiç ile örülmüş) kapılardan daha geniş olduğu anlaşılmıştır.

6 ve 12 Numaralı mekânların biçimi ve girişini bulabilmek için güney eyvanının batı köşesindeki açıklık kazılmaya başlanmış ve iki mekânın da girişleri bulunmuştur (Resim 20-21). Ayrıca bu giriş koridoru üzerinde mayalanmış samanlı sıva ile sıvandığı, üzerinin kireç ile badalandığı, üzerinin ise is ile grileştiği fark edilmiştir.

9 Numaralı mekândan 10 numaralı koridordan geçerek 8 numaralı mekâna geçiş koridoru ortaya çıkartılmıştır (Resim 22).

Yukarıdaki mekânlara bağlantılar ortaya çıkartıldıktan sonra güneydeki 6, 7 ve 8 numaralı mekânların biçimleri ve örtüleri belirlenebilmek için bu seferde mekânlara bağlantı sağlayan koridorlar düşünülerek kazılar yapılmıştır. Üç mekânın da birbirine yakın büyüklükte, kareye yakın dikdörtgen planlı olduğu, örtü sisteminin de kırılma noktaları kenar ortaydan geçen, köşeleri tromp oluşturan,

kubbemsi tonozla örtülebileceği tespit edilmiştir. Üç mekânın da trompları ortaya çıkartılmıştır.

6 Numaralı mekânın kazısı yapılırken aşağı yukarı 75 cm. ila 100 cm. derinlikte bir kafatası ve vücudun bazı yerlerine ait kemik parçaları bulunan bir iskelet ortaya çıkartılmıştır. Sonradan bu iskelet parçası medresenin güneyindeki köy mezarlığına İslâmi usullerde gömülmüştür. İskeletin yanında bir adet paslımadeni paraya rastlanmıştır.

12 Numaralı mekânının biçimini öğrenmek için batı cephesinde yaptığımız kazıda; mekânın biçimi, girişi, trompları, nişleri ve örtü sistemi açığa çıkartılmıştır. Girişinin 6 numaralı mekânın koridoruna açıldığı, örtü sisteminin ise doğudaki (simetriği) 9 numaralı mekânın aynısı olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca 6 nolu mekânın güney ucundaki tromp eteğinde (kerpiç) köşe taşına rastlanmıştır (Resim 37).

13 ve 14 numaralı mekânların, 9 ve 12 numaralı mekânlarla aynı boyutta olduğu görülmüştür.

Medresenin kuzey mekânında yaptığımız gözlemlerde bu bölümün sonradan medreseye ilave edildiği duvarlardaki dilatasyondan anlaşılmaktadır (Resim 25). Ayrıca planının da güneydeki mekânların tekrarı olduğu görülmüştür.

Medresenin; duvarlarının kerpiç ve sıvaları ise saman karışımlı ekşitilmiş toprak sıva ile yapılmıştır. Bu nedenle gerek zeminin ve gerekse toprak altında kalan duvarlarının devamının tespiti, diğer kazılara oranla daha çok hassasiyet gerektirdiğinden kazı çalışmasını çok yavaş bir tempoda (duvarlara zarar vermeyecek şekilde) sürdürdük.

Kazı ve araştırmalarımızın sonuna kadar güvenlik nedeniyle kazı ekibimizin emniyetinin sağlanması için Mezar-ı Şerif emniyet teşkilatına bağlı güvenlik elemanlarının refakatinde Mezar-ı Şerif'ten Belh deki kazı yerine kadar güvenliğimiz sağlandı ve kazı boyunca güvenlik elemanlarınca kazı yerinin değişik noktalarında nöbet tutuldu.[2] Yapılan 5 günlük kazı sonunda bilinmeyenler büyük ölçüde ortaya çıkartıldı.Kazı ile ortaya çıkartılan bilinmeyenlerin dışında yapının;

1- Medresenin plan şemasının nasıl olduğu,
2- Bu plan şemasının aynı tarihte mi? Yoksa farklı bir tarihte mi? Oluşturulduğu,
3- Doğu cephesindeki girişin nasıl olabileceği,
4- Ortadaki kubbenin dış görünüşünün nasıl olduğu,
5- Kubbe geçiş elemanlarının benzerinin olup olmadığı,
6- Medresenin benzer planlarının olup olmadığı,
7- Medresenin inşa tarihinin ne olabileceği gibi sorunların, aynı coğrafyada yer alan benzer yapılardan hareketle cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Medresenin ilk halinin dört eyvanlı ortası kubbeli, köşe odalı ve orta kubbeye tromplarla geçildiğini, eyvanların beşik tonozla, odaların ise kırılma noktaları kenar ortaylarından geçen kubbemsi tonozla örtülü olduğunu söyleyebiliriz.

Medresenin II. Döneminde; güneyine üç mekân ilave edilmiştir.Bu mekânların, güney kuzey doğrultusunda (dikey) uzanan duvarlarının, ana mekân duvarlarıyla aynı eksende olmamasınedeniyle farklı dönemde ilave edildiğini söyleyebiliriz. Ayrıca kazı sırasında XIII veya XIV. Yüzyıl. tarihlenen bir paranın bulunması, bu mekânın sonradan ilave edildiğinin bir göstergesi olabileceğini düşündürmüştür. Hatta bu güney mekânının, duvarlarda sonradan ilave edildiğini gösteren bir dilatasyona rastlamamıza rağmen, bugün doldurulmuş olan kapı ve pencere ile yanında bir niş vardır.

Bu nişin yıkılmış duvarı arkasında, nişe sonradan 7 numaralı odaya yapıştırılmış bir sivri kemerli niş izi görülmektedir. Buradan da güney mekânın sonradan ilave edildiğini anlamaktayız.

Medresenin dış görünüşüne baktığımızda kubbesinin aşağıdan yukarı doğru daralan dıştan kasnak gibi görülen üç kademe şeklinde olduğunu gördük. Bu tür benzer örneği Türkmenistan'daki Dehistan mezarlığında yer alan Mezar-ı Şir Kebir (XI. Yy. sonları) mescit+türbe yapısında görmekteyiz.

BahaüddinVelet Medresesi'nin doğu cephesindeki girişi, Türkmenistan Aşgabat yakınındaki Nesâ Namazgâh Camisi'nin (XII-XII) ve Ürgenç Sultan Tekeş Türbesi'nin (1200den önce) girişine benzer.[3]

2 Kazı sonrasında plan ve proje çizimleri Mimar Şakir Meraki başkanlığındakiA Projeekibi tarafından yapılmıştır. Mekânların biçimleri, ana plan şeması, tarihlendirilmesi, dönemleri, dış görünüşü, kubbe biçimi, taç kapısı ve benzeri özellikleri belirten ayrıntılı kazı raporu tarafımızdan hazırlandı ve ilgili makama (TİKA) verildi. Bu rapor küçük değişiklikle makale haline getirilerek okuyuculara sunuldu.

3 Kazısını yaptığımız bizim medresenin benzerlerini (bkz. Y. Sayan 1999) Asya coğrafyasında sıkça görmekteyiz.

Bahaüddin Velet Medresesi'nin orta kubbesinin geçiş elemanlarının benzerlerini Merv Kız Bibi Türbesi (IX.-X.Yüzyıl) ve Çarçöv Daye Hatun Kervansarayı (XI - XII. Yüzyıl) Bahaüddin Velet Medresesi'nin dört eyvanlı, köşe odalı benzer planlarına; cami, türbe, kervansaray, hamam ve konutlarında, İç Asya coğrafyasında olduğu gibi Anadolu coğrafyasında da sıkça görmekteyiz.

Sultanü'l-Ulema Bahaüddin Velet Medresesi'nin benzerlerini, yöre ve dönem uzaklığına rağmen Türk hâkimiyetinin olduğu bölgelerde ve Anadolu'da da görmekteyiz. Basra'da, H.530 /M. 1135-1136 da Ebû Mansur Gümüş-Tekin'in yaptırdığı Gümüştekin Medresesi'ne; dört eyvanlı köşe odalı olması bakımından benzer (Kuran 1969: 11).

Anadolu'da ise; Erzurum'da, Ali Oğlu Ahmet tarafından H. 714 / M.1314 tarihinde yaptırılan Ahmediye Darülhadisi'ne yine orta mekânlı dört eyvanlı köşe odalı olması bakımından benzer. Yalnız burada doğu batı eyvanın çok dar olduğu görülmektedir.

Anadolu'da bu medresenin başka bir örneğini de Manisa'da, H. 770 /M.1368-1369 tarihinde Saruhanoğlu İshak Çelebi tarafından yaptırılan Mevlevihane'de görmekteyiz (Acun 1999: 350-368.)

Belh'teki medrese ile bu mevlevihanenin plan olarak en büyük farkı, mevlevihanede bir revaklı girişin ve doğu-batı eyvanlarında odaların olmasıdır.

Sultanü'l-Ulema Bahaüddin Velet ve Mevlana'nın[4] yaşadığı tarih ve Medresesi'nin plan şeması, kubbeye geçiş elemanı ve kubbe biçimi bakımından XII. Yüzyıl ortalarına tarihlendirilebilir. Ama doğu (giriş), güney ve kuzey cephedeki mekânlara geçiş kapıları üzerindeki büyük pencerelerin XIV. Yüzyıldan sonra ortaya çıktığını biliyoruz. Bu nedenle yapının XV. yy. da özellikle Timurlu döneminde yapının büyük bir onarım geçirdiğini ve bu onarım sırasında güney bölümünün, tarihini belirleyemediğiz bir dönemde de kuzey bölümü ilave edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Yapının Timurlu döneminde büyük bir onarım geçirdiğini: 6 Numaralı mekânın kazısı sırasında ortaya çıkartılan iskelet parçalarının yanında madeni bir paraya rastlanmıştı. Bu parayı; yörenin 40 ve 85 yaşlarında iki tecrübeli antikacısına gösterdiğimizde maddi değerinin hiç olmadığını yazılarının pek okunamadığını ama biçimi ve üzerindeki nakışlarından Timurlu ve öncesine ait olabileceğini söylediler. Daha çok Timurlu dönemineyani XV. Yy. başına tarihlendirmişlerdi. Yapı içinde ve etrafında döküntü halinde kullanım ve duvar seramiğine rastlanması medresenin bir bölümünün çinili olabileceğini düşündürmektedir. Medresenin restorasyonu sırasında çevresinde yapılacak olan kazılarda daha fazla bilgiye sahip olabileceğiz.

Yazılı kaynağına hiç rastlayamadığımız, tarihlendirmeye yarayacak çok fazla bir bilginin olmadığı medresenin, yukarıdaki araştırma verileri ışığında aşağıdaki gibi bir plana sahip olduğunu düşünmekteyiz.

HÜSEYİN HATİBİ TÜRBESİ

Medresenin kuzeydoğusunda, ona yaklaşık olarak 28 m. uzaklıkta kuzeydoğusunda, Bahaüddin Velet'in Babası Hüseyin Hatibi'ye ait olduğu söylenen türbe kalıntısı yer alır. Türbe güney-kuzey doğrultusunda dikdörtgen planlı, etrafı yarım metre yükseltisi kalmış bir duvarla çevrilmiştir. Doğu ve batı duvarları biraz daha yıkıktır. Güneyinde kapısı olduğunu tahmin ettiğimiz bir açıklığı vardır. Yapının içinde Üçgen alınlıklı ve gövdeli, toprak bir mezar yer alır. Mezarın üzeri aynen medresede olduğu gibi içi samanlı, ekşitilmiş toprak sıvalıdır. Türbenin restorasyonu sırasında bilinmeyen veriler ortaya çıktığında, bunlarda dikkate alınacaktır.

4 MevlanaCelâleddin Rûmî hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gölpınarlı 1952 ; Öngören 2004: 441-448.

Kaynaklar

ACUN H. (1999) *Manisa'da Türk Devri Yapıları,* Ankara 1999.

AFGANİSTAN (2010) Ülke Bilgi Dosyası, Afganistan Büyük Elçiliği.

AKIN G. (1990) *Asya Merkezi Mekân Geleneği,*Ankara 1990.

ASLANAPA O. (1984) *Türk Sanatı,* İstanbul.

BARTHOLD V.V. (1962) İslam Medeniyeti Tarihi, İstanbul.

BİLGU İ. (1988) "Afganistan, Sovyet İşgali Ve Sonrası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 1, s. 408-411.

BÜYÜKBAŞ M. (2006) *Amerika Bileşik Devletleri'ninAfganistan'a Müdahalesi ve Afganistan'da Oluşturulan Yeni Yönetim Yapısı,* (Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Isparta.

CEZAR M. (1977) *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık,* İstanbul.

ÇORUHLU Y. (1977) "Nisa Camii ", *Tarih ve Medeniyet,* S. 39, s. 62-64.

EFLAKİ A. (1953) (Tercüme Eden. T. Yazıcı), *Ariflerin Menkıbeleri*, I-II., Ankara.

ERAVŞAR O. (2012) "Afganistan", *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Abideleri,* (15-18 Ekim 2012 Trabzon), s.(247-256) 254-255.

ERAVŞAR O. (2013) *Büyük Selçuklu Mirası, C.1,* İstanbul.

ESİN E. (1976) "Merv", *Türk Ansiklopedisi,* XXIV, Ankara.

GÖLPINARLI A. (1952) *Mevlânâ Celâleddin,* İstanbul.

KURAN A. (1969) *Anadolu Medreseleri, I. Cilt,* Ankara.

PİLYAVSKİY V.İ (1947) *Sırtsovie Soorujeniya Drevnego Merva,* Vol. 8 Moskova.

PUGAÇENKOVA G.A. (1958) *Puti Razvitiya Arhitekturı Yujnogo Türkmenistana Rabovladeniyai Feodalizma*, Moskva.

PUGAÇENKOVA G.A. (1960) *StarıyMerv,* Aşgabad.

ÖNDER M. (1971) *Mevlâna Şehri Konya,* Ankara.

ÖNGÖREN R. (2004) "*Mevlânâ Celâleddin Rûmî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,*C. 29, s. 441-448.

ROUX J.P. (2006) (Yayına Hazırlayan: E. Alagöz-M. Küpüşoğlu), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (2.Baskı)*,* İstanbul.

SARAY M. (1988) "Afganistan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklo-pedisi,* C. 1, s. 401-408.

SAYAN Y. (1999) *Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI. Yüzyıl),* Ankara.

SÖZEN M. (1972) *Anadolu Medreseleri, C. II.,*İstanbul.

SÖZEN M. (1975) *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan,* İstanbul.

YAZICI C. (1992) "Belh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 5, s. 410-411.

EKLER

1. Resimler ve Şekiller

Resim 1: Belh Şehri'nin Hava Fotoğrafi (Google Earth'den)

Resim 2: Belh Şehri Surları

Resim 3: Mevlana Celâleddin Belhi Caddesi

Resim 4: Belh Şehri

Resim 5: Belh Şehri Zerdüşt Tapınağı

Resim 6: Belh, Ebu Nasar (Hoca) Parsa Mescidi

Resim 7: Belh, Ebu Nasar (Hoca) Parsa Mescidi

Resim 8: BahaüddinVelet Medresesi

Resim 9: BahaüddinVelet Medresesi'nin Kuzeyden Görünüşü

Resim 10: 3 Numaralı Açma

Resim 11: 2 Numaralı Açma

Resim 12: 4 Numaralı Açma

Resim 13: 1 Numaralı Açma

Resim 14:

Resim 15: Kare Kerpiç

Resim 16: Dikdörtgen Kerpiç

Resim 17: Güney Cephe

Resim 18: Batı Cephe

Resim 19: Kuzey Cephe

Resim 19: Kuzey Cephe

Resim 20

Resim 21:

Resim 22:

Resim 23: 6 Numaralı Mekân 7 Numaralı Mekân ve Trompu 8 Numaralı Mekân Trompu

Kazı Çalışmalarından Görüntüler

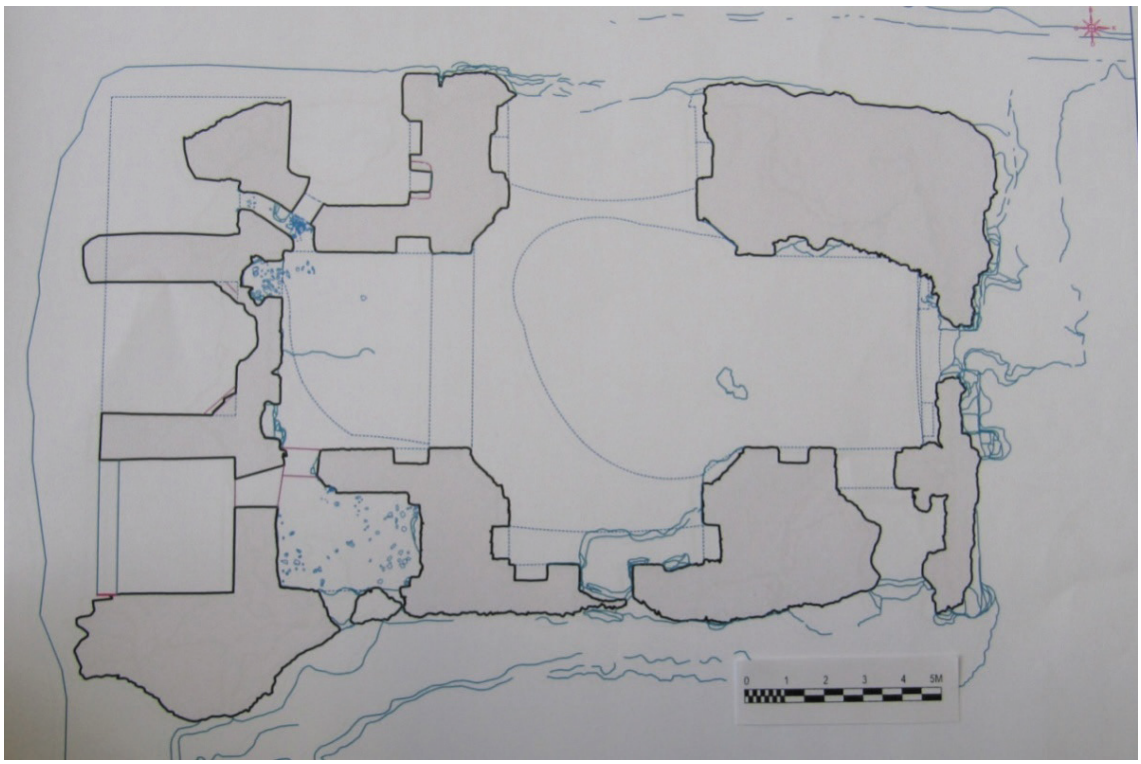
Resim 24

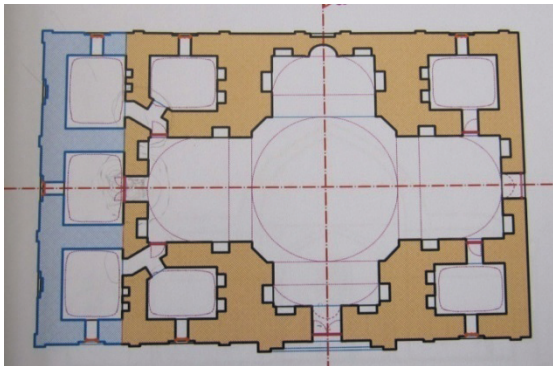
Resim 25

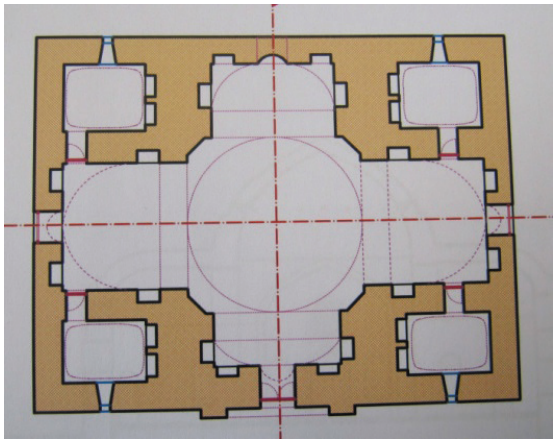
Resim 26-27: Güney Cephe Kapı ve Pencere ile Bir Niş

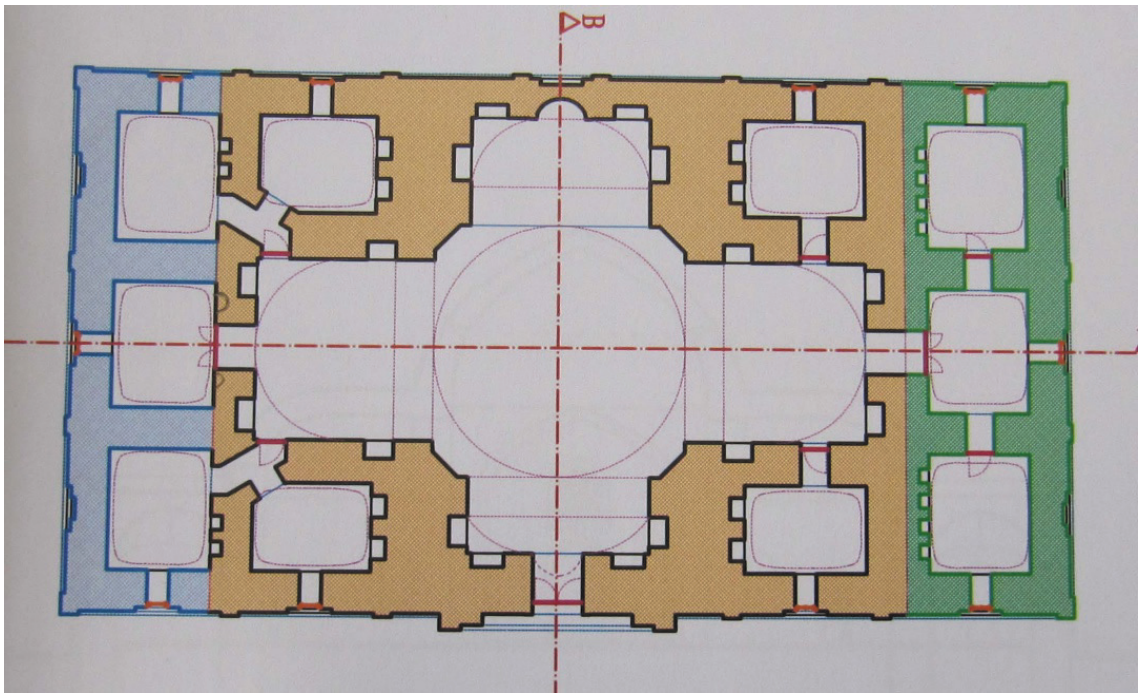
Şekil 4

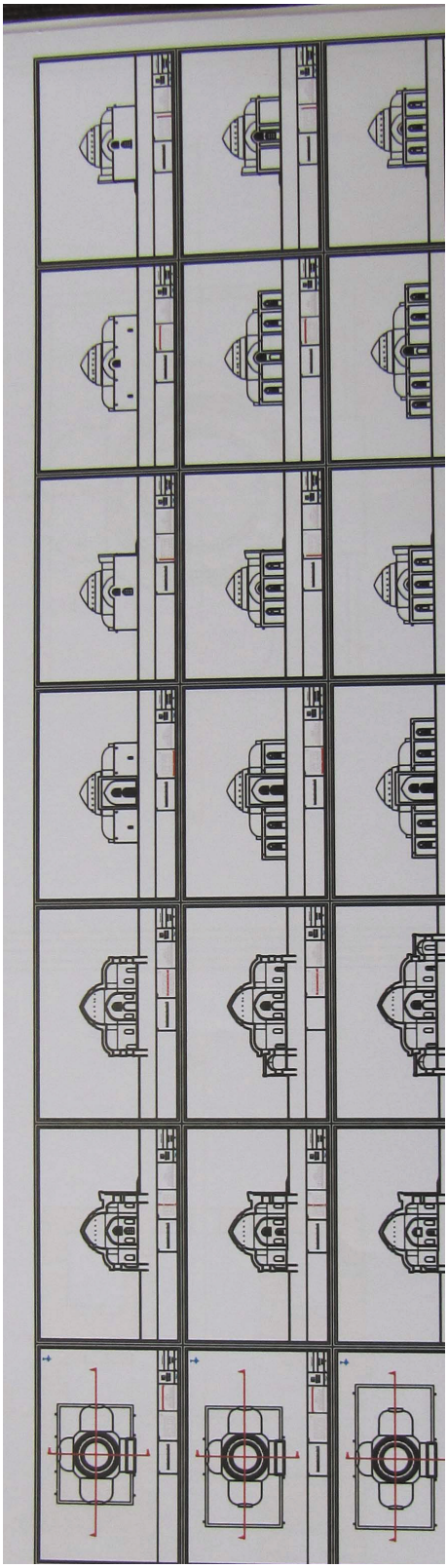
Şekil 5: Yapının I. Dönemi (XII.yy. Ortaları)

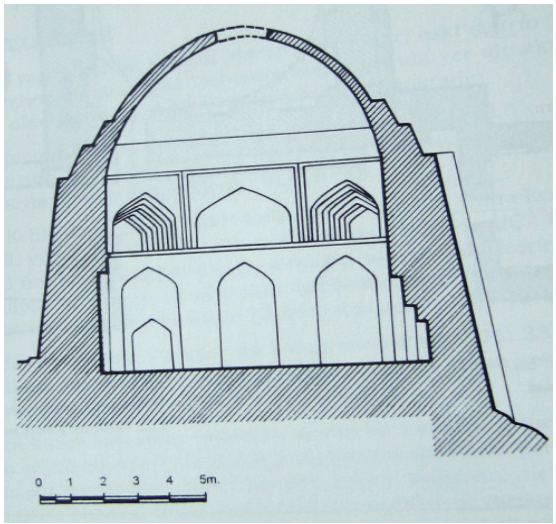
Şekil 6: Yapının II. Dönemi (XV.yy. İlk Çeyreği)

Şekil 7

Şekil 8: Medresenin Dönemlerini Gösteren Plan Kesitlerve Cepheler (A Proje'den)

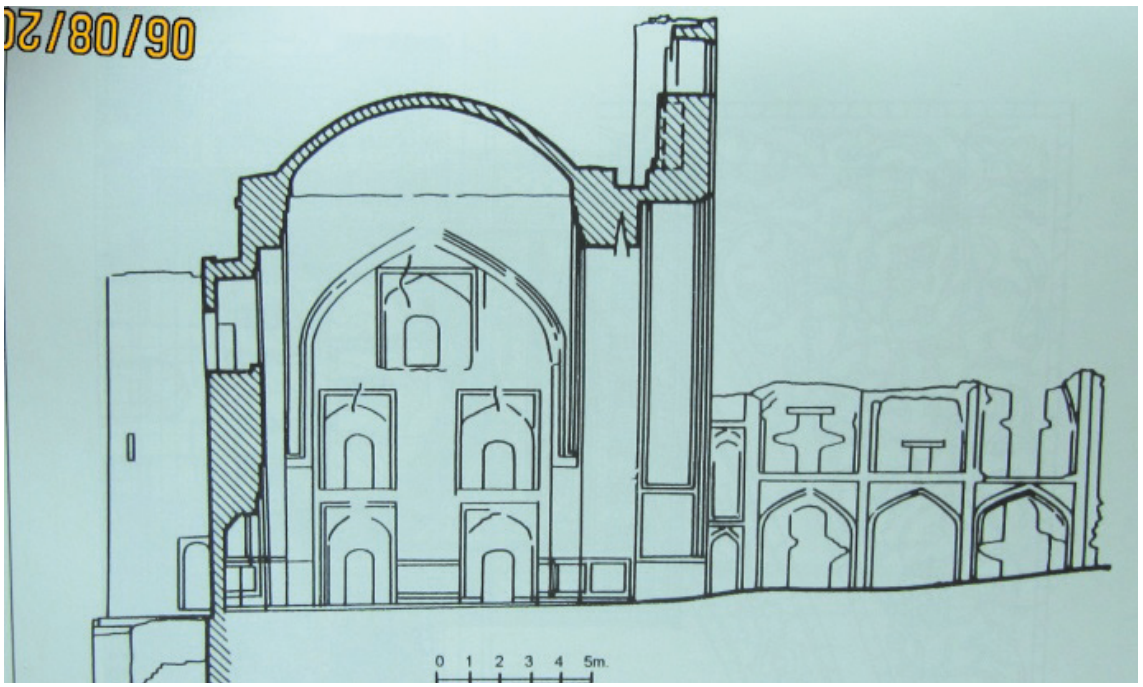

Resim 28a: Türkmenistan Mezar-ı Şir Kebir (Sayan'dan)

Resim 31. Mezar-ı Şir Kebir (kuzeyden)

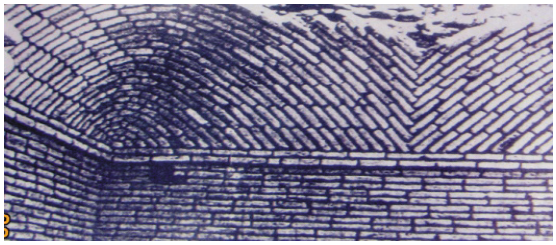
Resim 28b

Şekil 9: Nesâ Namazgâh Camisi (Pugaçenkova'dan)

Resim 29

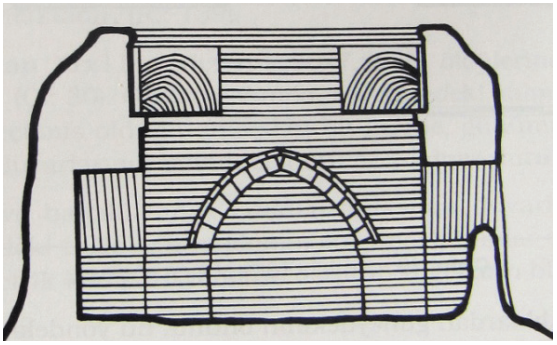

Şekil 11: Daye Hatun Kervansarayı (Pugaçenkova 1958'den)

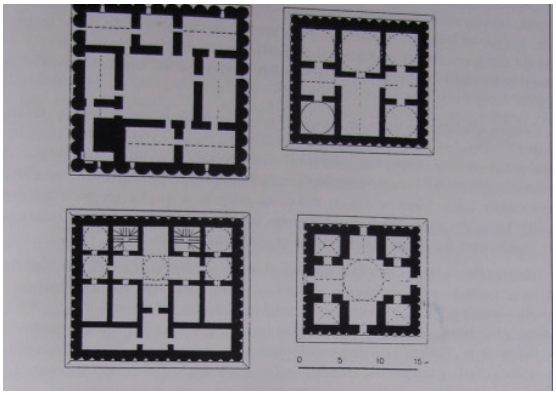

Resim 30

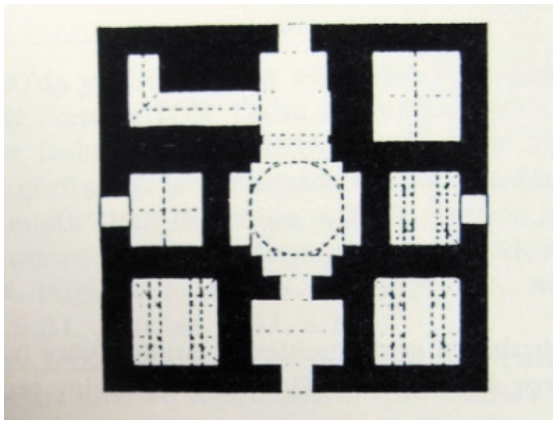
Resim 35: Ürgenç Sultan Tekeş Türbesi (Sayan'dan)

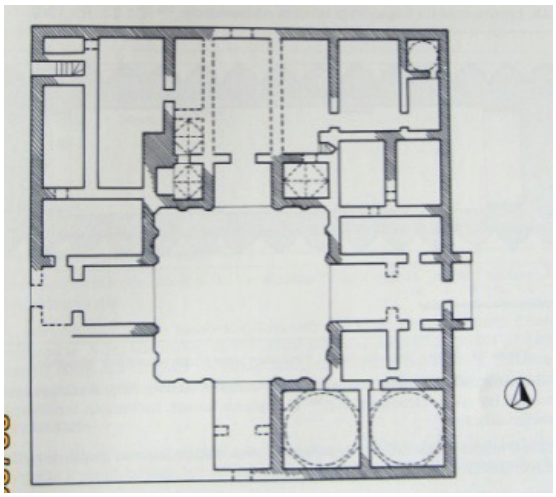
Şekil 10: Merv Kız Bibi Türbesi

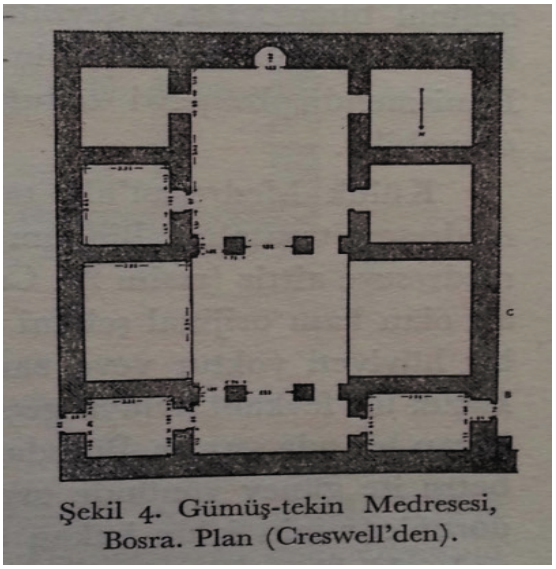
Şekil 12:

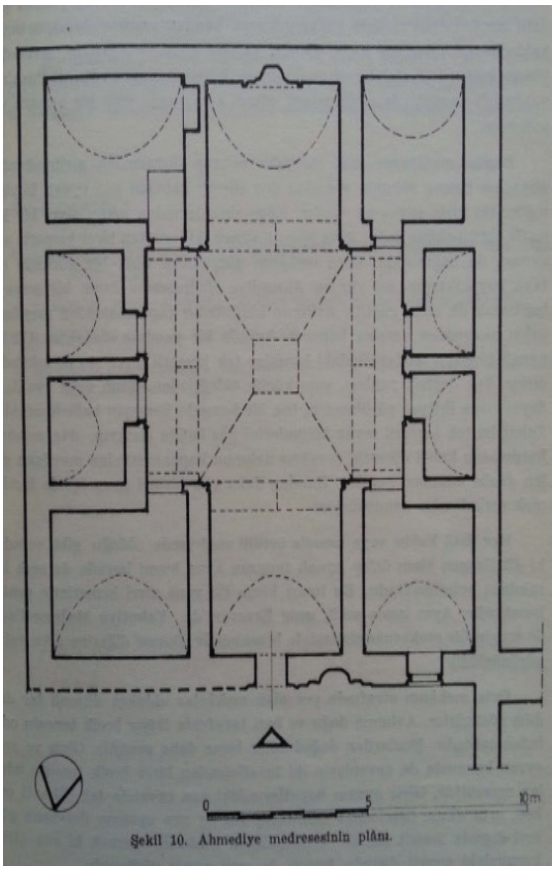
Şekil 13:

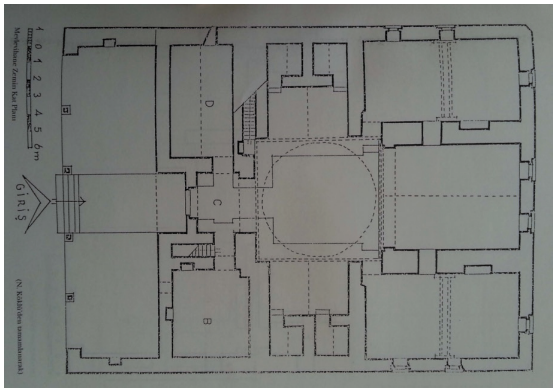
Şekil 14: Merv Selçuklu Sarayı (XI-XII.yy.) Merve ve Çevresinden Konut Planları (IX.-XI.yy.) (Pugaçenkova'dan)

Şekil 15:

Şekil 16: Erzurum Ahmediye (darülhadis) Medresesi

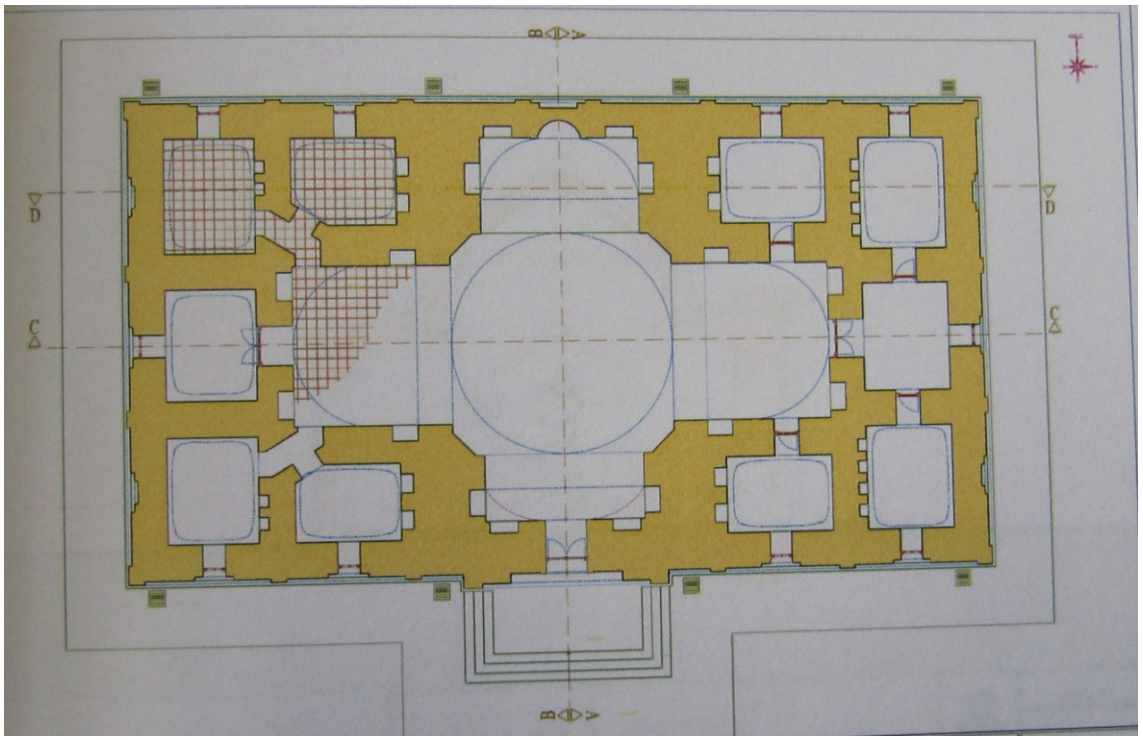
Şekil 17: Manisa Mevlevihanesi (Acun 1999)

Resim 31

Resim 30

Şekil 18:

Şekil 19: Medresenin RestitüsyonDoğu Dış Görünüşü (A Proje’den)

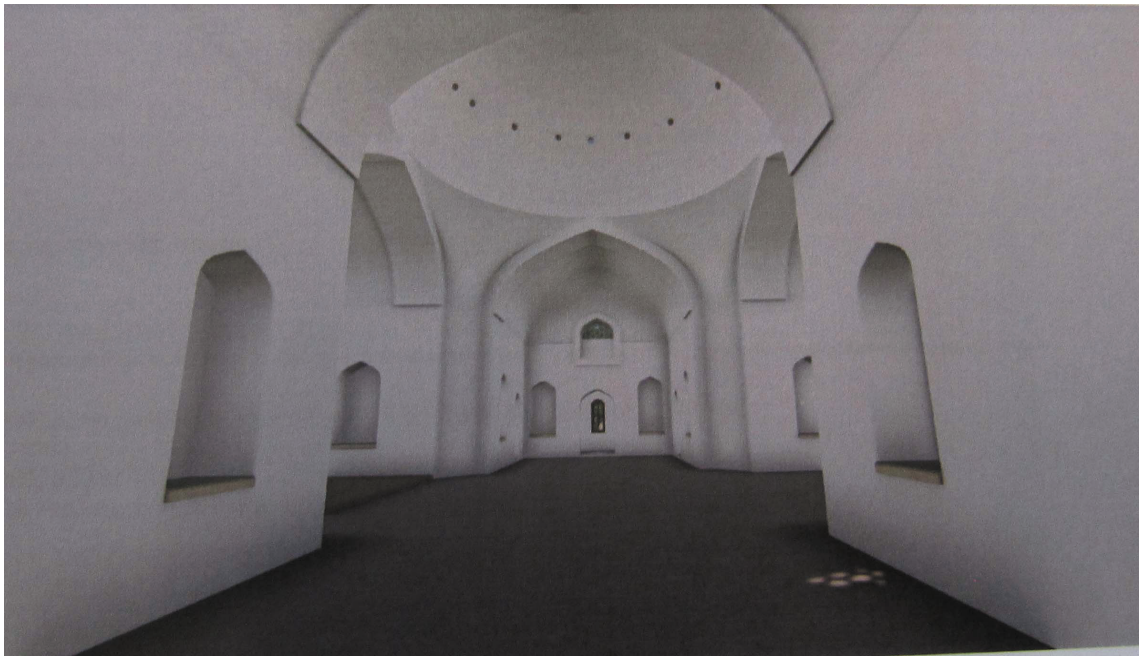
Şekil 20: Medresenin RestitüsyonBatı Dış Görünüşü (A Proje’den)

Şekil 21: Medresenin RestitüsyonKuzeybatı Dış Görünüşü (A Proje'den)

Şekil 22: Medresenin Batı İç Görünüşü (Restitüsyon) (A Proje'den)

Şekil 23: Medresenin Güney-Kuzey İç Görünüşü (Restitüsyon)(A Proje’den)

Resim 32: Hüseyin Hatibi’ninMezarı

Şekil 24: Sultanü’l-Ulemâ Bahaüddin Velet Külliyesi Restitüsyonu (A proje’den)

Resim 33: Hüseyin Hatibi’ninMezarı

Şekil 25: Hüseyin Hatibi Türbesi Restitüsyonu (A proje’den)

3. Haritalar

Afghanistan and Pakistan
0 100 200 300 400
Kilometers
© World Sites Atlas (sitesatlas.com)
AFGHANISTAN
PAKISTAN
IRAN
INDIA
CHINA
TURKMENISTAN
UZBEKISTAN
TAJIKISTAN
OMAN
Arabian Sea
INDIAN OCEAN
AZAD KASHMIR & NORTHERN AREAS (disputed)
JAMMU & KASHMIR (disputed)
AKSAI CHIN (disputed)
Kabul
Peshawar
Rawalpindi
Islamabad
Lahore
Faisalabad
Multan
Karachi
Hyderabad
Quetta
Kandahar
Herat
Mashhad
Mazar-e Sharif
Dushanbe
Ashgabat
Srinagar
Jammu
Ludhiana
Delhi
New Delhi
Meerut
Agra
Jaipur
Jodhpur
Ajmer
Bikaner
Gwalior
Jhansi
Kota
Udaipur
Bhilwara
Faridabad
Aligarh
Mathura
Alwar
Panipat
Saharanpur
Ambala
Chandigarh
Patiala
Gujranwala
Sialkot
Gujrat
Sargodha
Shekhupura
Jhang Sadar
Kasur
Okara
Sahiwal
Gojra
Khanewal
Pakpattan
Bahawalpur
Dera Ghazi Khan
Sukkur
Larkana
Shikarpur
Sadiqabad
Khanpur
Rahimyar Khan
Jacobabad
Sibi
Zahedan
Zabol
Birjand
Farah
Herat
Ghazni
Kunduz
Mazar-e Sharif
Termiz
Qarshi
Ashgabat
Mary
Mashhad
Neyshabur
Torbat-e Heydariyeh
Turbat
Gwadar
Muscat
Qandahar
Chaman
Loralai
Zaranj
Lashkar Gah
Tarin Kowt
Qalat
Zhob
Dera Ismail Khan
Mianwali
Bannu
Hangu
Kohat
Wah
Mardan
Swabi
Mingaora
Chitral
Nangat Parbat 8126 m
K2 8611 m
Feyzabad
Khanabad
Baghlan
Pol-e Khomri
Samangan
Sar-e Pol
Meymaneh
Andkhvoy
Kholm
Charikar
Jalalabad
Azadabad
Barikot
Kowt-e 'Ashrow
Baraki Barak
Gardez
Zareh Sharan
Teyvareh
Chaghcharan
Qal'eh-ye Now
Bamian
Hafizabad
Chishtian Mandi
Burewala
Okara
Leiah
Taunsa
Jampur
Alipur
Ahmadpur East
Liaquatpur
Nagra
Fort Abbas
Shahdadkot
Khuzdar
Dadu
Moro
Nawabshah
Sanghar
Tando Adam
Mirpur Khas
Tando Muhammad Khan
Badin
Thatta